

Το φαινόμενο των γλωσσικών δανείων είναι κοινό σε όλες πιθανότατα τις γλώσσες. Τα ελληνικά έχουν χαρίσει αμέτρητες λέξεις και έννοιες σε όλες τις ευρωπαϊκές γλώσσες -και όχι μόνο- και φυσικά έχουν εμπλουτισθεί με άφθονες ξένες. Όπως όμως θα δούμε παρακάτω, δεν είναι σπάνιο το φαινόμενο κατά το οποίο μια "ξένη" λέξη που εισάγεται ως δάνειο στη γλώσσα μας, έλκει στην πραγματικότητα την καταγωγή από λέξη ελληνική που είχε πολύ παλαιότερα εισαχθεί ως δάνειο σε ξένη γλώσσα. Αυτές οι λέξεις οι ταξιδιάρικες, που ξαναγυρνούν πίσω στη γλώσσα μας, συχνά αλλαγμένες στη μορφή, σχεδόν αγνώριστες ύστερα από τις τόσες περιπέτειες που πέρασαν, είναι τα αντιδάνεια, φαινόμενο σαγηνευτικό της γλωσσολογίας. Στο σημειώμά μας αυτό θα δούμε λοιπόν μερικά παραδείγματα αυτής της παλιννόστησης των λέξεων.

Ο καναπές του τίτλου μάς ήρθε φυσικά από τα γαλλικά (*canapé*). Τι σχέση έχει άραγε με το κουνούπι, τον κώνωπα; Ανάκλιντρα παρόμοια με τους σημερινούς καναπέδες είχαν και οι αρχαίοι. Το καλοκαίρι τα σκεπάζανε με ένα ύφασμα λεπτό, για να μην τους ενοχλούν τα κουνούπια. Αυτό το ύφασμα, το λέγαν "κωνωπείον" ή "κωνώπιον", κουνουπιέρα που θα λέγαμε σήμερα. Στην Π. Διαθήκη διαβάζουμε ότι η Ιουδήθ, όταν έσφαξε τον Ολοφέρνη, "*αφείλε το κωνώπιον από των στύλων*", δηλαδή "έβγαλε την κουνουπιέρα από τους στύλους" (Ιουδήθ 13.9). Η λέξη πέρασε και στα λατινικά, ως *conopoeum* ή *conoprium* και από εκεί στα μεσαιωνικά γαλλικά ως *conopre*'. Κάποια στιγμή, το *conopre*', παθαίνοντας αυτό που λένε οι γλωσσολόγοι "σημασιολογική επέκταση", έφτασε να δηλώνει όχι απλώς το σκέπασμα του επίπλου αλλά και το ίδιο το έπιπλο. Σιγά-σιγά, ονομάστηκε έτσι το έπιπλο και μόνο, κι ας ήταν ξεσκέπαστο. Κι έτσι προέκυψε ο καναπές!

Πασιγνώστο παράδειγμα αντιδανείου είναι το μπάνιο. Μας ήρθε από τους ιταλούς (bagno), έλκει όμως την καταγωγή από το λατινικό balneum. Το οποίο, φυσικά, είναι δάνειο από το ελληνικό "βαλανείον", που σήμαινε ακριβώς τα (δημόσια) λουτρά· *"ουδ'εις βαλανείον ήλθε λουσόμενος"*, έλεγε για κάποιον βρωμιάρη ο Αριστοφάνης. Βαλανεύς, σκοτεινής ετυμολογίας, ήταν ο επιστάτης του βαλανείου, ο λουτράρης που θα λέγαμε σήμερα. Αυτοί οι βαλανείς στην αρχαιότητα είχαν φήμη φλύαρων ανθρώπων -σαν τους μπαρμπέρηδες σήμερα- και η λέξη έφτασε να σημαίνει, παροιμιακά, τον φλύαρο και πολυπράγμονα. Να προσθέσουμε πάντως ότι και η "καθαρεύουσα" λέξη μας για το μπάνιο, το λουτρό, είναι εξίσου αρχαία.

Άλλο αντιδάνειο είναι η μαρμελάδα. Ο αρχαίος πρόγονός της είναι η ελληνική λέξη "μελίμηλον" (μη μου πείτε ότι δεν είναι εκπληκτικά εύηχη!). Μελίμηλον λεγόταν στα αρχαία ένα είδος αχλαδιού, αργότερα όμως ο καρπός κυδωνιάς μπολιασμένης με μηλιά: *εγκεντρίζεται μήλον ... εις κυδώνια και γίνεται εκ των κυδωνίων μήλα κάλλιστα τα καλούμενα παρ' Αθηναίους μελίμηλα*

. Έτσι πέρασε στα λατινικά ως melimelum που σήμαινε "είδος γλυκού μήλου" και "κυδώνι μαγειρεμένο με μέλι". στα λαϊκά λατινικά έγινε melimellus και από εκεί το πήραν οι διάφορες ρωμανικές γλώσσες. Οι πορτογάλοι το είπαν marmelo. Και επειδή από τα κυδώνια φτιάχνανε μαρμελάδες, marmelada σήμαινε τη μαρμελάδα από κυδώνι και σιγά-σιγά έφτασε να σημαίνει όλα τα είδη μαρμελάδας γενικώς...

Αλλά και το μπουκάλι, παραδόξως, αντιδάνειο είναι. Πρόγονός του η ελληνική "βαύκαλις", στενόλαιμο χάλκινο ή πήλινο δοχείο που το χρησιμοποιούσαν για να κρυώνουν το νερό ή το κρασί. Από εκεί πέρασε στα λατινικά, ως baucalis, σημαίνοντας το ίδιο πράγμα, στα μεσαιωνικά λατινικά ως bocalus και στα ιταλικά ως boccale -από εκεί, πιθανώς μέσω των βενετών, επέστρεψε και σε μας, έχοντας στο μεταξύ πάρει τη σημερινή του σημασία. Να πούμε εδώ ότι η βαύκαλις ή βαυκαλίσ συνδέεται με το ρήμα βαυκαλίζω. Η αρχική σημασία του ρήματος ήτανε νανουρίζω μωρό παιδί· επειδή όταν νανουρίζουμε, τραγουδάμε

μονότονα και χαμηλόφωνα, και επειδή το δοχείο που λέγαμε παραπάνω έβγαζε έναν παρόμοιο ήχο όταν έχυνε το υγρό, το ονόμασαν "βαυκαλίδα". Σήμερα βαυκαλίζω σημαίνει εξαπατώ κάποιον με παχιά λόγια και υποσχέσεις ψεύτικες. Προφανής η σχέση με το "νανουρίζω"!

Αλλά και η μπουτίκ, που φυσικά μας ήρθε δανεική από το γαλλικό boutique, κι αυτή αντιδάνειο είναι. Στην αρχή της αλυσίδας, το αρχαίο "αποθήκη"· εδώ, η διαδρομή δεν είναι απόλυτα ξεκαθαρισμένη, πάντως οι ρωμαίοι έλεγαν apotheca το μπακάλικο· το γαλλικό boutique έχει ως άμεσο πρόγονο το προβηγκιανό botica. Η αποθήκη μπόλιασε και άλλες γλώσσες με άλλο τρόπο· το γερμανικό Apotheke που βλέπουμε πότε-πότε στις βιτρίνες των φαρμακείων από εκεί προέρχεται.

Αντιδάνεια είχαμε και με τους ανατολικούς μας γείτονες. Ο λαμπίκος, το καζάνι της απόσταξης δηλαδή, μας ήρθε από το αραβικό αλ αμπίκ, που είναι δάνειο από το αρχαίο άμβυξ. Το φουντούκι το πήραμε από το τουρκικό findik, αλλά βεβαίως αυτό έρχεται από το αρχαίο ποντικόν κάρυον μέσω των αραβικών. Ενώ το μπαρούτι είναι η αρχαία πυρίτις, μέσω των αραβικών και του τουρκικού barut. Και φυσικά το τεφτέρι, το πήραμε μεν από τους τούρκους, αλλά προέρχεται από το αρχαίο "διφθέρα".

Μερικές φορές το ταξίδι της λέξης έγινε και προς τα ανατολικά και προς τα δυτικά. Ίσως η πιο πολυταξιδεμένη λέξη-αντιδάνειο να είναι η σόμπα. Επιφανειακά είναι δάνειο από τα τουρκικά (soba). Η αρχή της όμως βρίσκεται στο αρχαίο ελληνικό *τύφος*, που σήμαινε μεταξύ άλλων 'ατμός'. Αυτό το δανείστηκαν οι ρωμαίοι και στα λαϊκά λατινικά υπήρχε το ρήμα extufare, ζεσταίνω στον ατμό, και extufa, το υπόκαυστο, η υπόγεια εγκατάσταση θέρμανσης. Η λέξη περνάει ως δάνειο στα παλιά σλαβικά (stuba) και στα παλιά γερμανικά, και από εκεί στα ουγγρικά (szoba) όπου πλέον δηλώνει τη θερμάστρα. Από τους ούγγρους περνάει στους τούρκους και από εκεί επιστρέφει στα πάτρια εδάφη κλείνοντας έναν τεράστιο κύκλο.

Η στενότητα του χώρου με αναγκάζει να παραθέσω επιγραμματικά απλώς μερικές ακόμα περιπτώσεις αντιδανείων, όπως: κορνίζα < γαλλ. corniche < κορωνίς· μπράτσο < βενετ. braccio < λατιν. brachium < βραχίων· γάμπα < ιταλ. gamba < λατιν. gamba < (δωρικό) καμπά < καμπή· κόλπο < ιταλ. colpo < λατιν. corpus / colaphus < ελλην. κόλαφος· καραμέλα < πορτογ. caramelo < λατιν. calamellus, υποκοριστικό του calamus < κάλαμος· λάμπα < ιταλ. lampa < λατιν. lampada, lampas < λαμπάς· καράτι < ιταλ. carato < αραβ. κιράτ < λατιν. ceratium < αρχ. κεράτιον (=κουκούτσι χαρουπιού)· κάμερα < λατιν. camera < ελλην. καμάρα· πόζα < ιταλ. rosa < λατιν. pausa < παύσις· πιάτο < ιταλ. piatto < λατιν. plattus < πλατύς· πιάτσα < ιταλ. piazza < λατιν. platea < πλατεία· γκάμα < γαλλ. gamme < μεσαιων. λατιν. gamma < ελλην. γάμμα, το τρίτο γράμμα του αλφαβήτου· κανόνι < ιταλ. cannone < λατιν. canna < αρχ. κάννη (=καλάμι) και άλλα πολλά, αμέτρητα, ακόμα και: γόνδολα < gondola < gondula < condura < βυζαντ. κόντουρα! Είναι εκατοντάδες, στην κυριολεξία, τα αντιδάνεια της ελληνικής, και ίσως αξίζει να τους αφιερωθεί κι άλλο σημείωμα ☐ επιφυλάσσομαι για το μέλλον.

Να μην νομίσουμε όμως ότι όλα έχουν αρχή και τέλος τη γλώσσα μας: ο "κώνωψ" του τίτλου μας, δεν είναι 100% γηγενής ως λέξη· λέγεται ότι είναι δάνειο από μια αιγυπτιακή λέξη που σήμαινε "μύγα". Δύσκολο να βρει κανείς την άκρη, εκτός αν πιστεύει όπως μερικοί συμπατριώτες μας ότι όλες οι γλώσσες όλου του κόσμου έχουν ως μητέρα την ελληνική (την προκατακλυσμιαία βεβαίως), οπότε και όλα τα δάνεια της ελληνικής είναι εξ ορισμού αντιδάνεια!

Νίκος Σαραντάκος